

नेपालको तराईमा साभेदारी वन व्यवस्थापन: नीति र अभ्यास

जेम्स एफ.आर ब्याम्टन* आर्थर एग्बर्ट** र मणिराम बन्जाडे***

सारांश

बहुमूल्य वन क्षेत्र रहेको तराई र भित्री मधेश वन व्यवस्थापनका सन्दर्भमा ऐतिहासिक रूपमै कमजोर रहे तापनि हालै नेपाल सरकारले तराईको वन व्यवस्थापनका लागि साभेदारी वन व्यवस्थापन लाई अगाडि सारेको छ। यो लेखले नेपालमा साभेदारी वन व्यवस्थापन कसरी र के का लागि तराईको वन क्षेत्र व्यवस्थापन गर्ने नीतिको रूपमा उदायो तथा हालसम्म यसका के कस्ता उपलब्धि, समस्याहरू तथा प्रभावहरू छन् भन्ने बारेमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरेको छ। यसका साथै यस व्यवस्थापनको बारेमा नागरिक समाजले प्रस्तुत गरेका फरक मतहरूको विश्लेषण पनि समावेश गरिएको छ। दातृ निकायको सहयोगमा वन विभागले तराईका तीन जिल्लामा परिक्षणको रूपमा यो कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ। यस कार्यक्रमले तराईको वन व्यवस्थापनमा बहुसरोकारवाला पद्धतिको अपरिहार्यतालाई मनन गर्दै कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सकारात्मक प्रयास गरेको भएपनि नीति निर्धारणको पाटोमा भने गैर सरकारी क्षेत्रको संलग्नता कम पाइएको छ।

मुख्य शब्दहरू: वन उपभोक्ता, तराई, जीविकोपार्जन, विकेन्द्रीकरण, विविध सरोकारवाला, स्थानीय सरकार

परिचय

नेपालको पहाडी क्षेत्रमा सामुदायिक वन व्यवस्थापन एक सफल कार्यक्रमको रूपमा प्रमाणित भैसकेको अवस्थामा पनि तराईको वन व्यवस्थापनको लागि प्रभावकारी संयन्त्रको विकास हुन सकेको छैन। सन् १९८० को दशक देखि सामुदायिक वनको रूपमा पहाडका वनहरू समुदायलाई हस्तान्तरण गर्न थालियो। फलस्वरूप थुप्रै नाङ्गा डाँडाकाँडाहरू हरियालीमा परिणत भए। तर तराईका मूल्यवान वनजंगललाई समुदायमा हस्तान्तरण गर्न भने सरकारले तदारुकता देखाएन यद्यपि ती क्षेत्रहरू सरकारद्वारा व्यवस्थित वनका रूपमा रहिरहेका छन् जसका कारण तराईका वन, वनको हैसियत र गुणस्तरमा ह्रास हुँदै गइरहेको छ। सन् १९५० को दशक तिर सम्म घना रहेको तराईको वन विनाशको द्रुत गतिलाई हेर्दा थुप्रै कारणहरू पाइन्छन्। वन क्षेत्र मासिनुमा सन् १९५० को औलो उन्मूलन कार्यक्रम पनि एक कारक तत्व हो (Adhikari *et al.* in press, Ojha 1982). दोश्रो कारकको रूपमा नेपालको पूर्व पश्चिम महेन्द्र राजमार्गको निर्माण तराईको जंगलको

* जीविकोपार्जनका लागि वन कार्यक्रम/डी.एफ.आई.डी नेपाल

** तराई तथा सिवालिकको लागि जैविक विविधता क्षेत्र कार्यक्रम-एसएनभी.

*** फरेष्टएक्सन नेपाल

मध्य भागबाट हुनु, र परिणाम स्वरूप वाह्य व्यक्तिहरूले नयाँ बस्ती बसाउने अवसर पाउनु हो । यसरी नयाँ बस्तीसँगै मानिसहरूले वन अतिक्रमण गरि बसोवास र खेती गर्न थालेपछि तराईका मधेशी र आदिवासीहरू क्रमशः वनबाट टाढा हुन पुगे (Adhikari *et al.* in press) .

यस परिवेशमा नेपाल सरकारले २०५७ सालको वैशाखमा मन्त्रिपरिषदको निर्णयमा तराईको वनको लागि (MFSC 2000) एउटा नयाँ नीति अघि साऱ्यो । यो नीतिले नेपालको तराई क्षेत्रको चाक्ला वन व्यवस्थापनको लागि साभेदारी वन व्यवस्थापनको नयाँ अवधारणा प्रस्तुत गर्‍यो । वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयका केही वन अधिकारीहरू र तराईका केही जनसंख्याले यसलाई समर्थन गरे तापनि यो नीति राष्ट्रिय स्तरमा समेत विवादित रहयो । यद्यपि पहाडी क्षेत्रमा सफल भएको सामुदायिक वन लाई तराईको हकमा भने केही प्राविधिकहरू र तराईका दक्षिण भेगिय जनताद्वारा विरोध गरिएको थियो ।

यस लेखमा तराईको वन व्यवस्थापनका लागि नयाँ वन व्यवस्थापन नीति ल्याउनुको पछाडि सरकारी तवरबाट प्रस्तुत गरिएका कारणहरू, कुन सन्दर्भमा यसको विकास भयो र साभेदारी वनका लागि के कस्ता कुराहरू आवश्यक हुन्छन् भन्ने विषयमा छलफल गरिएको छ । साथै साभेदारी वन व्यवस्थापनमा जनताको स्वायत्तताको लेखाजोखा, यो पद्धति कार्यान्वयनबाट प्राप्त उपलब्धिहरू, नीति निर्माण प्रक्रिया तथा कार्यान्वयनमा भएको विभिन्न सरोकारवालाहरूको सहभागिता, कार्यान्वयनका बेला देखिएका चुनौती, एवं आर्थिक पक्ष र जीविकोपार्जनमा गरेको योगदान आदिका बारेमा समेत लेखमा चर्चा गरिएको छ । अन्ततः यो लेखमा साभेदारी वन व्यवस्थापनले वन संरक्षण र जीविकोपार्जनका सवालमा सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्ने सम्भावनाको खोजी गर्नुका साथै वर्तमान नीति र व्यवहारमा के कस्तो परिमार्जन गर्न आवश्यक छ भन्ने सुझाव समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

सन्दर्भ

तराईका जिल्लामा कूल १,१४९,१९४ हेक्टर वन छ जुन क्षेत्रफलको हिसावले ३३% भन्दा बढी छ । तर, यो जिल्ला अनुसार फरक फरक छ, पश्चिम क्षेत्रमा धेरै मात्रामा वन क्षेत्र रहेको छ । तराईको वनले नेपालको कूल वन क्षेत्रको लगभग २५% भाग ओगटेको छ । यद्यपि यसको १७% क्षेत्र संरक्षित क्षेत्रको रूपमा रहेको छ । तराईमा अवस्थित सबैजसो संरक्षित क्षेत्रको आसपासका वन मध्यवर्ती क्षेत्रको रूपमा समुदायलाई हस्तान्तरण गरि सकिएको छ । यसरी संरक्षित क्षेत्र र मध्यवर्ती वन बाहेकको तराईको वन सरकारले पाँचवटा समूहहरूमा विभाजन गरेको छ । जसमा सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, सामुदायिक वन, संरक्षित वन, कबुलियत वन र धार्मिक वन पर्दछन् । रोचक पक्ष के छ भने तराईका जिल्लाका २० जिल्लामा रहेको कूल वन क्षेत्रमध्ये करीब ५७% (६५६,११५ हेक्टर चुरिया र महाभारत पहाडमा पर्दछ, बाँकी ४३% (४९३,३७९) हेक्टर क्षेत्र मात्र तराई वा मध्ये तराईमा रहेको छ ।

इतिहासकाल देखि नै तराईको वन व्यवस्थापनको पक्ष कमजोर रहेको छ। तथापी सन सत्तरीको दशकमा आएर मात्रै औपचारिक रूपमा वन विभागबाट वन व्यवस्थापन योजनाको पहिलो प्रयास भएता पनि ती योजनाहरू कहिल्यै पनि पूर्णतः कार्यान्वयन भएनन् (Adhikari *et al.* 2007 Sigdel *et al.* 2005, Baral 2002)। ९० को दशकमा फिनिस प्राविधिकहरूले तात्कालिन तराईका वन व्यवस्थापनका अभ्यासहरू दीर्घकालीन नभएको (Pesonen 1994, Pesonen and Raytiainen 1995) भनी पहिचान भए पछि उनिहरू कै सहयोगमा तराईका १९ जिल्लामा प्राविधिक रूपमा राम्रो काठ उत्पादनका लागि वन व्यवस्थापनको नयाँ प्रयास गरिएको थियो। यसले स्थानीय बासिन्दाहरूको जीविकोपार्जनका आवश्यकताहरूलाई सम्बोधनको प्रयास नगरेकोले र नाशिएका वनका भागहरूमा मात्र^९ सामुदायिक वनलाई सीमित गरेको हुनाले स्थानीय नागरिक समाजका कार्यकर्ताहरूद्वारा यस नीतिलाई अस्वीकार गरियो। अझ केन्द्रिय सरकारको यथेष्ट प्रयास नहुदा वन विनाश हुन नरोकिनुले यी योजनाको पनि असल कार्यान्वयन भएन भन्ने बुझाउँछ (Baral 2002)।

सोहि समयमा वन ऐन २०४९ र वन नियमावली २०५१ देशव्यापी रूपमा लागू गर्ने गरी सामुदायिक वनको लागि कानूनी संरचना प्रस्तुत गरिनु र त्यसरी कानूनद्वारा प्रदत्त अधिकारका बारेमा स्थानिय उपभोक्ताहरू सचेत भएपछि तराईमा सामुदायिक वन व्यवस्थापनका लागि स्थानीय जनताहरूद्वारा पहल शुरू गरी सामुदायिक वन हस्तान्तरणको प्रक्रिया शुरू भयो। त्यसै क्रममा जर्मन विकास संस्थाले गरेको अध्ययनले सामुदायिक वन तराईको लागि सम्भव र आवश्यक भएको भन्ने निष्कर्ष निकाल्यो (GDI 1997)। यति हुँदाहुँदै पनि सरकारले सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई बहूमूल्य र उत्पादन लिन योग्य भएको वनलाई तत्काल हस्तान्तरण नगर्ने भनेर निर्देशन जारी गरेका कारणले तराईमा सामुदायिक वन हस्तान्तरणको प्रकृत्यामा गतिरोध आयो (Skarner 2000)।

समूदायमा हस्तान्तरण नभएका वनहरू अझै पनि सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको रूपमा रहेका छन्। यस्ता वन क्षेत्र उचित व्यवस्थापनको अभावमा विनाशको क्रममा रहेका छन्। कतिपय स्थानमा नजिकका उपभोक्ताहरूले यस्ता वन क्षेत्रबाट सुकेका, किरा लागेर अस्वस्थ भएका, बाँझाटिझा, र सड्न लागेका रूखहरूको सङ्कलन गर्न पाउने सम्मको प्रावधान राखी अनौपचारिक रूपमा स्थानीय जनताद्वारा संरक्षण गरी राखेको पाइन्छ। सरकारद्वारा व्यवस्थित वन क्षेत्रका सिमित प्लटहरूमा सानातिना अनुसन्धानात्मक कार्यको रूपमा वन सम्वर्द्धन गरिएको भएता पनि बाँकी क्षेत्रमा कुनै सक्रिय वन सम्वर्द्धनको अभ्यास गरिँदैन (Parajuli and Amatya 2001)। परिणाम स्वरूप राष्ट्रिय वनमा धेरै अस्वस्थ, पुनर्उत्पादनका लागि अयोग्य र सम्भावित हुन सक्ने उत्पादन वृद्धि दरभन्दा धेरै कम वृद्धिदर भएका रूखहरू छन् (Pesonen 1994, Rautiainen 1995) जसले गर्दा तराईका वनबाट उत्पादन गर्न सकिने भन्दा ३० गुणा जति कम उत्पादन र राजश्व संकलन हुनुका साथै अपरिपक्व अवस्थाको र हास हुँदै गएको वन क्षेत्र तराईमा देखा परेको छ (Van Schoubroeck *et al.* 2004, Hill 1999)।

साभेदारी वन व्यवस्थापन कार्यक्रमको उद्विकास

सामुदायिक वन, कबुलीयत वन लगायतका अन्य सहभागिमूलक वन व्यवस्थापन पद्धतिहरू हुँदा हुँदै पनि साभेदारी वन व्यवस्थापन नयाँ रूपमा आउनुमा धेरै कारण छन्। प्रथमतः वन क्षेत्र विकासका लागि मुख्य गरी वन गुरुयोजनालाई हेर्नुपर्ने हुन्छ, जसमा भावर र तराई क्षेत्रको वनलाई शहरी क्षेत्र र काठको कमी भएको क्षेत्रमा काठ आपूर्ति गराउन राष्ट्रिय उत्पादन वनको रूपमा स्थापना र व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ भनिएको छ। यस गुरुयोजनाले सामुदायिक वन र निजी वनलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ भनेर जोड दिए पनि यसले समुदायमा हस्तान्तरण नगरिएका वनलाई पनि व्यवस्थापन गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई अधि सारेको छ। यहाँ के कुरा उल्लेख गर्नु महत्वपूर्ण छ भने वन ऐन २०४९ र वन नियमावली २०५१ ले सामुदायिक वन पहाडी क्षेत्रमा मात्र अनुकूल हुन्छ भन्ने कुरा कतै उल्लेख गरेका छैनन्। जसले गर्दा सामुदायिक वन जहाँ जहाँ मानिसहरूले माग गर्दछन् त्यहाँ त्यहाँ हस्तान्तरण गरिनुपर्छ भनेर अर्थ लगाइयो (Bhattarai 2006, 2005a, 2005b; Ojha 2005a, 2005b; Shrestha 2001, Pokharel and Amatya 2000)।

सरकारले साभेदारी वन व्यवस्थापन सम्वन्धि नीति जारी गर्नुको पछाडि थप चार कारण रहेको तर्क प्रस्तुत गरेको छ। पहिलो अतिक्रमण र वनका अपराधहरूलाई रोक्न सरकारको गस्ती गर्ने प्रक्रिया असफल भइरहेको अवस्था र विगतमा 'वैज्ञानिक' व्यवस्थापनमा विविध प्रयत्नहरू भएका भए पनि तराईका वनको पूर्ण सम्भावनालाई विद्यमान वन व्यवस्थापन पद्धतिहरूले (सामुदायिक वन वा बाँकी रहेका सरकारद्वारा व्यवस्थित वन) उपयोग गर्न सकेको छैन। तस्करी र अवैध शिकारी गम्भीर समस्याको रूपमा रहेको कुरा स्पष्ट नै छ। जसलाई समावेश नगरिएकाले राष्ट्रिय वन व्यवस्थापनमा सरकार असफलता भएकाले वनको व्यवस्थापनका लागि जन-सहभागिता अत्यावश्यक छ, भन्ने स्पष्ट भयो। त्यसैले दिगो र व्यवसायीक वन व्यवस्थापन मार्फत उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्दै जैविक विविधताको संरक्षण र स्थानीय बासिन्दाको जीविकोपार्जनमा टेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले साभेदारी वन विकास कार्यक्रमको शुरुवात भयो।

दोस्रो, तराईमा सामुदायिक वन कार्यक्रमले वनलाई वैज्ञानिक तरिकाले व्यवस्थापन गर्न नसकेको (Sigdel *et al.* 2005) र वन पैदावरमा लाभांश वितरण प्रक्रिया न्यायोचित हुन नसकेको (विशेषगरी भौगोलिक रूपमा टाढा रहेका र परम्परागत रूपमा वन उपयोग गरी रहेका मधेशी उपभोक्ताहरू (Egbert *et al.* 2007, Sigdel *et al.* 2005, Singh KC 2005, Bampton *et al.* 2004) हाल आएर यस्तो फाइदावाट वञ्चित रहेको) भनी आरोप लागेको छ। साभेदारी वन व्यवस्थापनका समर्थनमा आएका तर्कहरू तराईमा सामुदायिक वनका कमजोरीहरूमा आधारित थिए। उदाहरणका लागि तराईमा वनका कर्मचारीहरूले पहाडका कर्मचारीहरू जसरी सामुदायिक वन हस्तान्तरण प्रक्रियाका बारेमा अभिमुखिकरण तालिम लिएका थिएनन् जसको कारण उपभोक्ताहरूलाई सामुदायिक वन कार्यक्रमका बारेमा पूर्ण रूपमा जानकारी नगराइकनै कतिपय स्थानमा हतारहतारमा समूह गठन र वन हस्तान्तरण गरिए जसका कारण कतिपय स्थानमा वास्तविक उपभोक्ताहरूको पहिचानको प्रक्रिया नै पर्याप्त थिएन। त्यस्ता ठाँउमा विशेष गरी काठका ठेकेदार, व्यापारीहरू र समूहभित्रका उपल्लो वर्गहरूले कानुनी अवस्थालाई राम्ररी बुझेका हुनाले सामुदायिक वनको कार्य समितिको रूपमा सहभागी भै वन स्रोतमा कब्जा जमाइरहेका थिए। त्यस्ता ठेकेदार पोषित सामुदायिक वनका कार्ययोजनाहरू गुणस्तरहीन हुनुका साथै अमूल्य काठहरू तीव्र रूपमा सामुदायिक वनबाट हटाइएको पाइयो।

माथि जे भनिए पनि, केही अपवाद वाहेक सामुदायिक वन अहिलेसम्मको त्यस्तो एउटा मात्र पद्धति हो जुन वन संरक्षणको सन्दर्भमा तराईका वनमा प्रभावकारी भएको छ (Bampton *et al.* 2004; Rana 2004)। सामुदायिक वनले धेरै जसो ठाँऊमा वन संरक्षण गरी वनको हैसियत सुधार्नुका साथै सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूलाई उल्लेखनीय लाभ दिएको छ। वर्तमानमा तराईको ८५% जति जनसंख्या विशेषगरी दक्षिणी भेगमा वन श्रोतवाट टाढा रहेका समूहहरू सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका सदस्य नभएकाले सामुदायिक वन कार्यक्रमबाट पाखा परेका छन् (Bampton and Cammaert 2006, Egbert *et al.* 2007, Sigdel *et al.* 2005, Singh KC 2005, Bampton *et al.* 2004)। तिनीहरूलाई समेट्ने खालको वन व्यवस्थापन पद्धतिको रूपमा साभेदारी कार्यक्रम अगाडि सारियो।

वन ऐन र नियमावलीले वनको क्षेत्रफल र उपभोक्ता सदस्यको संख्या वा भौगोलिक सीमालाई नतोकेको हुँदा केही सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूले टाढा रहेका उपभोक्ताहरूलाई पनि सामुदायिक वनको प्रणाली भित्र राख्न सकिन्छ भन्ने कुरा व्यवहारमा देखाएका छन्। यहाँ पूर्वका केही जिल्लाहरूका उदाहरणहरू छन् जहाँ वन व्यवस्थापनका लागि बनाइएको सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमा टाढाका व्यक्तिहरू पनि सदस्य भएका छन् (Laubmeier and Warth 2004), त्यस्तै गरी रूपन्देही जिल्लाको छर्पला सामुदायिक वनमा ६,००० भन्दा वढी घरधुरीहरू सदस्य भएका छन् जसमा धेरै मानिसहरू टाढाका उपभोक्ताहरू रहेका छन् (Dhital 2006)। यसै गरि यहाँ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका सदस्य नभएका टाढाका उपभोक्ताहरूलाई पनि लाभ प्रदान गरिएको छ। जसको उदाहरणका रूपमा रूपन्देही जिल्लाको शंकरनगर सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई लिन सकिन्छ, जहाँ निश्चित दिनमा उपभोक्ता नभएका मानिसहरूलाई कम पैसा तिरेर इन्धनका लागि दाउरा लिन जान दिइन्छ (Sapkota 2003)। यद्यपी तात्कालिक सामुदायिक वन कार्यक्रमले तराई जनसंख्याको १६% सम्म मात्र पुग्न सफल भएको छ र धेरै नयाँ प्रस्तावित सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले टाढाका उपभोक्ताहरूलाई समावेश गरेका छैनन् भन्ने तथ्यले कहिलेकाहीं टाढाका र नजिकका उपभोक्ताहरूमा (Shrestha 2000) द्वन्द्व ल्याएको छ। त्यसैले टाढाका उपभोक्ताहरू समावेश भएको र उनीहरूले लाभान्श प्राप्त भएको कुरा सुनिश्चित गराउन तराई वन व्यवस्थापनको नयाँ पद्धतिको आवश्यकता छ भनि साभेदारी वन व्यवस्थापनको परिकल्पना गरिएको छ (Sigdel *et al.* 2005; Singh KC 2005)।

साभेदारी वन व्यवस्थापन गर्नुको चौथो कारण भनेको स्थानीय सरकार र सामुदायिक वन बीचको सम्बन्धलाई सम्बोधन गर्नु हो। साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई दुबै केन्द्रीय र स्थानीय सरकारका ईकाइहरूलाई तराईको वनको व्यवस्थापनबाट सिर्जित लाभको अंश पाउने सरोकारवालाहरूको रूपमा समावेश गर्ने खालको प्रारूपमा अगाडि सारिएको छ।

यसै सिलसिलामा २०५७ सालमा नेपाल वन प्राविधिक संघ द्वारा आयोजित कार्यशाला गोष्ठिले तराई वनलाई (Kanel 2000) ले प्रस्तुत गरेको र पछि तात्कालिक सचिव (Bista 2000) ले समर्थन गरेको अवधारणा पत्रमा आधारित रहेर व्यवस्थापन गरिइनु पर्दछ भनेर सुझाव दियो। यो कार्यशाला लगत्तै वन नीतिमा संशोधन गरियो। यसरी संशोधन गरिएको वन नीतिको केन्द्रमा साभेदारी वन व्यवस्थापन लाई स्थापित गरियो जसमा तराई र भित्री तराईका उत्पादक वनलाई

साभेदारी वन व्यवस्थापन गर्ने र बाँझो र छुट्टिएको वनक्षेत्रलाई सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण गरिने छ भनी उल्लेख गरिएको छ । तराई, चुरिया र भित्री तराईको वनको दीर्घकालीन व्यवस्थापनका लागि जनसहाभागिता आवश्यकता पदछ जुन आवश्यकता साभेदारी वन समितिले पुरा गर्नेछ र सो बापत स्थानीय उपभोक्ताले निःशुल्क इन्धनका लागि दाउरा र घाँसपात सङ्कलन गर्न पाउँछन् । यसका साथै साभेदारी आम्दानीको २५% स्थानीय विकासका कार्यहरूलाई कार्यान्वयन गर्न स्थानीय सरकारलाई दिइनेछ र बाँकी ७५% सरकारी राजश्वको रूपमा संकलित गरिइनेछ । उक्त नीति अनुसार, तराई, चुरिया र भित्री तराईको वनलाई संरक्षित वनको रूपमा व्यवस्थित गरिने भनी उल्लेख गरेको छ जसले यस क्षेत्रलाई सामुदायिक वन र साभेदारी वन व्यवस्थापन दुबैबाट टाढा राख्ने कार्य गरेको छ । यस नीतिमा कम्तिमा पनि आउँदो पाँच वर्षसम्म हरियो रूखहरूलाई व्यापारिक मनसायले प्रयोग गर्न नपाइने भनी उल्लेख गरेको छ ।

यस साभेदारी वन मार्फत चार वटा विकास क्षेत्रहरू र नीतिगत उद्देश्यहरू देखाइए तापनि सरकारी सोच भने निम्न चारवटा मुख्य लक्ष्यका साथ तय गरिएको थियो भनेर अनुमान गर्न सकिन्छः क) वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको माध्यमबाट उत्पादकत्व बढाउने ख) निर्णय गर्न र लाभांशको वितरणमा टाढाका उपभोक्ताहरू र स्थानीय सरकारलाई समावेश गर्ने ग) वनबाट आउने महत्वपूर्ण राजस्व केन्द्रीय कोषमा जम्मा हुने प्रावधान सुनिश्चित गर्ने र घ) सरकारको फाइदाको निश्चय गर्ने ।

यो नीति भित्र्याइएको ६ वर्ष सम्ममा तीन वटा मात्र साभेदारी वन औपचारिक रूपमा हस्तान्तरण गरिएको छ । तीन वटा जिल्लामा विकास गरिएको यस व्यवस्थापन पद्धति सन् २००१ देखि नेदरल्याण्ड सरकारको सहयोगमा सिवालिक र तराईका लागि जैविक विविधता क्षेत्रको कार्यक्रम (BISET-ST)^{१९} कार्यान्वयन भएका क्षेत्रहरूमा संचालनमा आइरहेको छ ।

केही सकारात्मक पाटो हुँदाहुँदै पनि साभेदारी वन व्यवस्थापन कानून संगत नभएको कुरालाई धेरैले उल्लेख गरेका छन् (Bhattarai 2006, Ojha 2005a) किनभने साभेदारी वन व्यवस्थापनको उल्लेख कुनै पनि वन ऐनमा (HMG 2003) रहेको छैन यो नीति ल्याउने क्रममा कुनै पनि खुला परामर्श र छलफल भएको थिएन । तर वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयले भने हस्तान्तरण नभएका राष्ट्रिय वनको व्यवस्थापनका लागि योजना बनाउने जिम्मेवारी भएको र त्यस्ता क्षेत्रका लागि सहाभागितात्मक वन व्यवस्थापन पद्धति लागू गर्नका लागि वैकल्पिक शैलि अपनाउने अधिकार भएको तर्क गर्दछ । जहाँ साना वन क्षेत्रहरूमा द्वन्द्व छ, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई हस्तान्तरण भइनसकेको अवस्था छः त्यस स्थानमा सामुदायिक वनको सट्टा तिनीहरूलाई साभेदारी वन व्यवस्थापनको रूपमा लग्ने प्रयास भइरहेको छ ।

यस साभेदारी वन व्यवस्थापन नीतिलाई सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपालले अगस्ट २००१ मा सर्वोच्च अदालतमा रिट हालेर चुनौती दिएको थियो । मार्च २००३ मा अदालतको निर्णयअनुसार तत्कालिन वन ऐन अनुसार तराइका वन क्षेत्रलाई सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण गर्ने निवेदन दिए अनुसार उपभोक्ताको माग हुँदा सम्म हस्तान्तरण गर्नु पर्ने र पछि तराइको वनको लागि विशेष नीति बनाउन सक्ने अधिकार हुने निर्णय गरेको थियो । तर सरकारले यो निर्णयलाई वेवास्ता गर्दै तराइका वन क्षेत्रलाई सामुदायिक वनका रूपमा हस्तान्तरण गरेको छैन जसले गर्दा साभेदारी वन व्यवस्थापन र सामुदायिक वन बीचको द्वन्द्व भन चर्किदै गएको छ ।

नयाँ योजनाको रूपमा जीविकोपार्जनको लागि वन कार्यक्रमले तीन वर्षको लागि “तराईका जिल्ला वन क्षेत्रयोजना सन् २००२” मा सुरु गर्‍यो। सामुदायिक वन र साभेदारी वन व्यवस्थापनका समर्थकहरू बीचको द्वन्द्व र जिल्ला विकास समितिको विघटनले निर्वाचित स्थानीय अधिकारीहरूबाट जिल्ला वन क्षेत्र योजनाको औपचारिक समर्थन जुटाउन सकेन फलस्वरूप त्यस बेला केवल मसौदा जिल्ला वन क्षेत्र योजनाहरू बने। सन् २००७ को अगस्त अन्तसम्ममा BISEP-ST (धनञ्जय पौडेलसँगको कुराकानीमा आधारित) को सहयोगमा ६ वटा जिल्ला वन क्षेत्र योजनाहरू बनेका छन्। यिनीहरूले कुन क्षेत्रमा कुन खालका वन व्यवस्थापन पद्धति लागू गर्ने भन्ने कुरा निर्धारित गर्न सकेका छन्। यद्यपि अबै पनि जिल्ला विकास समितिको समर्थन जुटाउन सकेको स्थिति छैन। तराईका यि जिल्लाहरूको अनुभवले के देखाउँछ भने यदि सरोकारवालाहरूसँगको उचित छलफलबाट जिल्ला वन क्षेत्र योजनाहरू बनेको भए सामुदायिक वन र साभेदारी वन व्यवस्थापन बीचको विवादलाई कम गर्न सकिन्थ्यो होला। नियम अनुसार जिल्लाको कुन वन क्षेत्रमा सामुदायिक वन वा साभेदारी वन व्यवस्थापन पद्धति लागू गर्ने भनेर बनाइएका योजनाहरूलाई सरोकारवालाहरूको स्वीकृतिको आवश्यकता पर्दछ र जिल्ला विकास समितिले सोको अनुमोदन गर्नु पर्दछ। माओवादी विद्रोह र अस्थिर राजनैतिक स्थितिका कारणले स्थानीय निर्वाचित व्यक्तिहरू नभएको अवस्थामा ती योजनाहरू निर्माण भैसकेका ठाउँमा पनि स्थानीय सरकारको अनुमोदन प्राप्त हुन सकेको छैन।

वन क्षेत्र समन्वय समितिले सन् २००० मा साभेदारी वन व्यवस्थापन कार्यदल बनायो तर यसका प्रारम्भिक वर्षहरू कुनै उल्लेख्य उपलब्धि विना विते। अन्त्यमा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले एउटा कार्यदल बनाई साभेदारी वन व्यवस्थापन सम्बन्धि विस्तृत कार्यविधि (२०६१) तयार गर्ने जिम्मा दिएपछि यसतर्फ नीति विकासको क्रमले गति लियो। यो कार्यदलले वन नीति २०५७ र अधिल्लो कार्यदलले गरेको कामलाई आधार बनाई विस्तृत कार्यविधि निर्माण गर्ने काम गर्‍यो (Singh 2005) कार्यदलको प्रतिवेदन २००३ ले साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई उच्चतम फाइदा लिन उद्देश्यले सरकारद्वारा व्यवस्थित वनमा स्थानीय बासिन्दाहरूसँगको साभेदारी समेतबाट वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्दै, आर्थिक आम्दानीको अभिवृद्धि गर्दै स्थानिय समुदायको जीविकोपार्जनमा योगदान पुऱ्याउने दीर्घकालीन वन व्यवस्थापन पद्धति भनी परिभाषित गरेको छ। साभेदारी वन व्यवस्थापन निर्देशिकाले साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई ‘वनको वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्दै आर्थिकोपार्जन र जीविकोपार्जनमा योगदान समेतको फाइदा लिन स्वीकृत वन व्यवस्थापन योजनाको आधारमा सरकारद्वारा व्यवस्थित वनलाई सरकार र अन्य सरोकारवालाहरूको साभेदारीमा व्यवस्थापन गर्ने’ भनी परिभाषित गरेको छ। पहिलो परिभाषाले प्रक्रिया र परिणाममा जोड दिन्छ भने साभेदारी वन व्यवस्थापन निर्देशिकाले प्राविधिक व्यवस्थापन र योजनाका कुराहरूलाई जोड दिन्छ। (Ebreget *et al.* 2007) को अनुसार साभेदारी वन व्यवस्थापनको मुख्य उद्देश्य भनेको (क) वन पैदावारको आवश्यकतालाई पूर्ति गर्नु (ख) रोजगारी बढाइ गरिवी न्यूनीकरणको राष्ट्रिय कार्यसूचीमा योगदान पुऱ्याउनु; (ग) जैविक विविधतालाई संरक्षण र विकास गर्नु र (घ) तराई र भित्री मधेशको वनको सक्रिय व्यवस्थापनबाट राष्ट्रिय र स्थानीय आम्दानीमा वृद्धि ल्याउन दीर्घकालीन वन व्यवस्थापन लागू गर्नु हो।

वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रलयले साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई वन क्षेत्रमा भइरहेको विकेन्द्रीकरण र निक्षेपणमा एक फड्कोको रूपमा हेर्छ, जसमा स्थानीय र जिल्ला स्तरका सरोकारवालाहरू संस्थागत संरचनाका भाग हुन्छन् र स्थानीय सरकारले जिल्ला विकासमा योगदान पुर्याउन वन व्यवस्थापनबाट राजश्व प्राप्त गर्दछ (Ebregt *et al.* 2007) ।

साभेदारी वन व्यवस्थापन हुनुपर्छ कि पर्दैन र यो कहाँ कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ भन्ने कुरामा माथि भएका विवादहरूको बावजूद साभेदारी वन व्यवस्थापन निर्देशिका २०६२ र २०६३ सालमा गठित तीन वटा साभेदारी वन व्यवस्थापन योजनाहरूले यो कार्यक्रमलाई अधि वढाउन केही सहयोग पुऱ्याए । उक्त निर्देशिका, योजनाहरू, प्रारम्भिक अभ्यास र स्थानियदेखि केन्द्रस्तरसम्म चलिरहेका छलफलहरूले यस कार्यक्रमको महत्वलाई निम्नानुसार पुष्टि गर्दछन् ।

पहिलो, साभेदारी वन व्यवस्थापनले विकेन्द्रीकरणको सन्दर्भमा सन् १९९० को संविधान र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन को भावलाई आदर गर्दछ । दोस्रो, साभेदारी वन व्यवस्थापन भनेको जनता, स्थानीय सरकार र केन्द्रीय सरकार बीचको सहकार्य हो । यो सहकार्य तीन श्रेणीको संरचनाको आधारमा संस्थागत गरिएको छ जस अनुसार सरोकारवालाहरूको समूहगत संस्थाको माध्यमबाट कार्य गर्दछ, क) साभेदारी वन व्यवस्थापन समूह यो निर्णय गर्ने मुख्य अंग हो जसले लाभकर्ता/सरोकारवालाहरूको प्रतिनिधित्वहरूलाई समावेश गरेको हुन्छ र यसमा वन क्षेत्रबाट टाढा र नजिकका उपभोक्ताहरूबाट चुनिएका प्रत्येक वडाका प्रतिनिधित्वहरू रहेका हुन्छन्; ख) साभेदारी वन व्यवस्थापन समिति जुन साभेदारी वन व्यवस्थापन समूहको तर्फबाट साभेदारी वन व्यवस्थापनको योजनालाई कार्यान्वयन गर्न जिम्मेवार हुन्छ; ग) साभेदारी वन व्यवस्थापन कार्यान्वयन ईकाई जसले दैनिक रूपमा साभेदारी वन व्यवस्थापन क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दछ र जो साभेदारी वन व्यवस्थापन समितिका लागि उत्तरदायी हुन्छ । तेस्रो, साभेदारी वनमा वनको व्यवस्थापन र प्रतिफल लिन टाढाका उपभोक्ताहरूलाई समेत समावेश गरिन्छ । चौथो, साभेदारी वन व्यवस्थापनले साभेदारी वन व्यवस्थापन समूहलाई मात्र नभई सम्पूर्ण जिल्ला र राष्ट्रिय सरकारलाई पनि लाभको केही हिस्सा सुनिश्चित गर्दछ । पाँचौं, यसले सक्रिय वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनलाई अंगिकार गर्छ जसले प्रशस्त मात्रामा रोजगारीको श्रृजना गर्दछ । छैठौं साभेदारी वन व्यवस्थापनले वन भित्र र बाहिर आयआर्जनका क्रियाकलापहरूलाई सहयोग र प्रवर्द्धन गर्दछ ।

२०६३ सालसम्मको अवस्था अनुसार साभेदारी वन व्यवस्थापनले पर्सा, बारा र रौतहट जिल्लाका एक एक स्थानमा औपचारिकता पाएको छ । अहिलेसम्म सबैया साभेदारी वन व्यवस्थापन (३,१३८.५१ हेक्टर), सहजनाथ साभेदारी वन व्यवस्थापन (२,०५८ हेक्टर) र रंगपुर साभेदारी वन व्यवस्थापन (१,४७२ हेक्टर) गरी कूल ६,६७० हेक्टर वन क्षेत्रमा साभेदार वन कार्यक्रम लागू भएको छ । यो तराईमा अवस्थित संरक्षित वन बाहेकको वनको ०.६ प्रतिशत क्षेत्रफल मात्र हो । थप तीन वटा साभेदारी वन व्यवस्थापनका योजनाहरू तयार भइ औपचारिकता पाउने प्रक्रियामा रहेका छन् ।

साभेदारी वन व्यवस्थापनको अभ्यास : प्रक्रिया, सरोकारवाला र सवालहरू

सन् २००३ मा, नेदरल्याण्ड सरकारको सहयोगमा कार्यान्वयन गरिएको योजनाले तीनवटा साभेदारी वन व्यवस्थापनको योजनालाई परीक्षण गर्‍यो जसमध्ये तराई क्षेत्रको बारा जिल्लामा सहजनाथ साभेदारी वन व्यवस्थापन, पर्सा जिल्लामा सभैया साभेदारी वन व्यवस्थापन र रौतहट जिल्लामा रंगपुर साभेदारी वन व्यवस्थापन छन्। यस कार्यक्रमले तीनवटा समूहलाई परीक्षणको रूपमा अघि वढाएको भएतापनि साभेदारी वन व्यवस्थापन वारे जानकारी फैलने बित्तिकै यस कार्यक्रमका लागि अन्य जिल्ला र क्षेत्र बाट समेत पहल भएका छन्। सबै भन्दा वढी योजनाहरूमा बारा जिल्लाको हल्खोरीया र महोत्तरी जिल्लाको बाँके मर्हा हो। यी दुवैको आ-आफ्नै छुट्टै प्रक्रिया रहेको थियो।

यी तीन क्षेत्रहरू सरोकारवालाहरू र जिल्ला वन संयोजन समितिहरूसँगको परामर्शबाट पहिचान गरिएका र छुट्टयाईएका थिए। यसलाई छुट्टयाए पछि परामर्शदाताहरूले प्राविधिक, सामाजिक र आर्थिक अध्ययनहरू गरे जसले साभेदारी वन व्यवस्थापन योजनाका लागि आधार बनायो। सन् २००४ मा साभेदारी वन व्यवस्थापनको निर्देशनलाई अनुसरण गर्दै समूहका सदस्यहरूको छनोट गरेर साभेदारी वन व्यवस्थापन समिति र उप समितिहरू बनाइयो। सन् २००२ को स्थानीय सरकारको विघटनले साभेदारी वन व्यवस्थापन समूह र समितिको गठन प्रक्रियालाई लाई गम्भीर तरिकाले असर गर्‍यो किनकि त्यहाँ निर्देशिकाले निर्दिष्ट गरे अनुसारका सदस्य हुनका लागि वैधानिक हिसाबले निर्वाचित प्रतिनिधिहरू थिएनन्। त्यसै समयमा परामर्शदाताहरूले विषयगत समितिहरू, उपसमितिहरू, लाभान्वित वर्ग र सम्बन्धित निकायहरूसँगको छलफलबाट साभेदारी वन व्यवस्थापन योजना तयार पारे। जिल्ला वन समन्वय समितिबाट अनुमोदन भएपछि वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले पनि त्यसलाई स्वीकृति दियो। अहिलेसम्म परीक्षण गरिएका ठाउँहरू मध्ये सबैवाले मात्र यसको योजनालाई जिल्ला वन कार्यालयको सक्रिय सहयोगबाट कार्यान्वयन गरिरहेको छ। अरू क्षेत्रहरू जस्तै रौतहट सशस्त्र द्वन्द्वले कार्यान्वयनलाई उल्लेखनीय ढंगले सीमित तुल्यायो भने सहजनाथमा सदस्यहरू बीचको आन्तरिक द्वन्द्वले प्रगतिमा बाधा पुऱ्यायो।

केही लेखकहरूले के दावा गर्छन् भने साभेदारी वन व्यवस्थापनले उत्तरी र दक्षिणी भेगका उपभोक्ताहरू बीच दरार उत्पन्न गर्दैछ र स्थानीय बासिन्दाहरूलाई साभेदारी वन व्यवस्थापन प्रति आकर्षित गर्न धेरै लगानी गरिएको छ (Bhattarai 2005a)। अर्को पक्षको भने विल्कुलै उल्टो भनाई छ, जसअनुसार साभेदारी वन व्यवस्थापनले दुवैलाई एउटै मञ्चमा (Ebregt *et al.* 2005) ल्याउँछ जहाँ उनीहरूले आफ्नो विभिन्न आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्न सँगै मिलेर काम गर्न सक्छन्। साभेदारी वन व्यवस्थापन वन क्षेत्रको मनासिव लोकतान्त्रिकरण भन्दा पनि कर्मचारीतन्त्र हावी भएको नीतिगत विस्तारको अर्को उपकरण भएको दावा गरेको पनि पाइन्छ (Ojha 2006a; Ojha 2006b)। उदाहरणका लागि (Bhattari 2005) ले साभेदारी वन व्यवस्थापन समूहहरू वन व्यवस्थापनका लागि निर्णय लिनसक्ने गरी शक्तिसम्पन्न छैनन् र स्थानीय समुदायको सहभागिता केवल वनको सुरक्षाको लागि मात्र हो भनेर दर्शाएका छन्। साभेदारी वन व्यवस्थापनका समर्थकहरूले भने साभेदारी वन व्यवस्थापनको मनसायका बारेमा कम बुझाइ रहेको दावा गर्छन्, जसले वास्तवमा उनीहरूका लागि साभेदारी वन व्यवस्थापनले व्यक्ति र अन्य सरोकारवालाहरूका लागि स्थान प्रदान गर्छ।

जे भए पनि संशोधन गरिएको वन नीति २०६२ र साभेदारी वन व्यवस्थापन निर्देशिका निश्चित रूपमा केही कमी कमजोरीहरू छन्, जुन साभेदारी वन व्यवस्थापनको कार्यान्वयनको क्रममा अभ स्पष्ट रूपमा देखिए। प्रथमतः, त्यहाँ साभेदारी वन व्यवस्थापन लागू हुनुपर्ने प्रकारको वन र ठाउँको बारेमा स्पष्टताको कमी थियो। 'वरपरका उत्पादक वनका ठूला क्षेत्र' लाई कसरी पहिचान गर्ने भन्ने बारेमा स्पष्ट नीति भएन, न त यस नीतिले किनाराको क्षेत्रको वा अन्य भिन्न प्रकारको वनका लागि वैकल्पिक शैली अपनाउने सम्भावनाको बारेमा स्पष्ट हुन सक्यो। त्यस्तै पहिले नै व्यवस्थापन भैआएका सामुदायिक वनहरूलाई समावेश गराउन सकिन्छ कि सकिँदैन र कसरी भन्ने कुरा प्रति पनि यसले कुनै दिशा निर्देश गर्दैन। ५० हेक्टरभन्दा बढी क्षेत्रको वनलाई सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण गर्न सकिँदैन भन्ने कुरा अनौपचारिक रूपमा ज्ञात भए पनि कुनै पनि वनलाई साभेदारी वन व्यवस्थापनको रूपमा वर्गीकरण गर्नका लागि कुनै पनि क्षेत्र संख्या सीमित गरिएको छैन।

दोस्रो, यो नीति एकदमै निर्देशनात्मक छ। व्यवस्थापन उपभोक्ताहरूले आफैँ सबैभन्दा उचित संस्थागत संरचना र संयन्त्र निर्धारण गर्ने गरी एउटा संरचना दिनुको सट्टा सोभै कसलाई साभेदारी वन व्यवस्थापनको अध्यक्ष बनाउनु पर्छ भन्ने जस्तो कुराको विस्तार बताउने गरेको छ। यसका समितिमा 'अधिकारीहरू' भन्दा पनि उपभोक्ताहरूको बढी प्रतिनिधित्व हुनुपर्दथ्यो र अध्यक्षलाई सरकारी अधिकृतको रूपमा भन्दा पनि साभेदारी वन व्यवस्थापन समूह वा समितिद्वारा छानिनुपर्दथ्यो जसले गर्दा साभेदारी वन व्यवस्थापन समितिको संरचनालाई अभि सन्तुलित बनाउन सकिन्थ्यो। तेस्रो, संस्थागत संरचनाको माध्यमबाट स्वामित्वको भावना विकास गराउने कुरामा त्यति जोड नदिएको हुनाले संस्थागत विकास प्रक्रियालाई राम्ररी व्याख्या गरिएको छैन। यसको सदस्यता घर घरबाट निर्धारण नभएर साभेदारी वन व्यवस्थापन समूहबाट हुने हुनाले साधारण व्यक्तिहरूले उनीहरूको आवाज त्यहाँ नपुग्ने ठानिरहेका हुन्छन्। साभेदारी वन व्यवस्थापन समूहका प्रतिनिधित्वहरूले उपभोक्ताहरूलाई परामर्श दिनु पर्ने कुरामा कुनै पनि संयन्त्रको व्याख्या गरिएको छैन। माथिल्लो निर्देशनलाई अपनाएर बनाएको साभेदारी वन व्यवस्थापन योजनाले वैधानिक र संस्थागत पक्षलाई प्राविधिक वन व्यवस्थापन पक्षहरूसँगै एउटै दस्तावेजमा राखेर तिनीहरूलाई छुट्याउँदैन र यसले साभेदारी वन व्यवस्थापन समूहलाई आफ्नै संस्थागत व्यवस्था गर्ने अनुमति दिँदैन, यद्यपि यसमा प्रसस्त संशोधनहरू गर्न सकिन्छ। परिणामस्वरूप त्यहाँ निर्णय गर्न र कार्यान्वयन गर्न जिल्ला वन कार्यालयको धेरै नियन्त्रण अभ्यासरत रहेको छ। वर्तमानमा साभेदारी वन व्यवस्थापन जिल्ला वन कार्यालयको अतिरिक्त रूप जस्तो भएको छ, जबकी स्थापनाका लागि कुनै निर्देशन नभए पनि यो एउटा स्वतन्त्र हुनुपर्थ्यो। अभि साभेदार वन समूहको प्रति उत्तरदायी रहने भन्ने कुरा पनि स्पष्ट छैन, यद्यपि यो सोभै साभेदारी वन व्यवस्थापन समिति प्रति मात्र जवाफदेही हुन्छ भनेर अपेक्षा गरिएको छ। चौथो, स्थानीय समुदाय, स्थानीय सरकार र केन्द्रीय सरकार बीच खर्च र लाभांशको बाँडफाँड गर्ने क्रममा पनि वन व्यवस्थापनको भार बोकेका स्थानीय वन उपभोक्ताहरू प्रति उचित न्याय नभएको जस्तो देखिन्छ। राजश्वबाट २५% जिल्लालाई र ७५% केन्द्रीय कोषलाई जाने कुरा धेरै जसो सरोकारवालाहरू र लाभकर्ताहरूलाई^{२०} अस्वीकार्य छ, जुन मुद्दा सामुदायिक वन उपभोक्ता महासघ नेपालले पनि उठाएको छ (Bhattarai 2005a, 2005b)। यो मामिलामा अहिले वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण रहेको छ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

पाचौं, यो नीतिको संरचनाले साभेदारी वन व्यवस्थापनबाट कसरी गरीबहरूको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्न सकेको छैन। गरीबी र सामाजिक समावेशीकरणका बारेमा धेरै कुरा गरिएको भए तापनि यी कुराहरूलाई तदनुसार व्यवहार गर्न सकिने गरी सम्बोधन गरिएको छैन। यो केवल धेरै वन रोजगारको उत्पादन गर्ने वा गैरकाष्ठ वन पैदावर उत्पादनका^{११} लागि सीमा बनाउने कुरा होइन। यदि साभेदारी वन व्यवस्थापन सबै जनालाई वनको फाइदामा समतामूलक पहुँच होस् भनेर बनाइएको थियो भने केही व्यक्तिहरू यसबाट बाहिरिने हुनाले र घरघरमा दिइने स्रोतहरूको आधारमा असमता आउने हुनाले यो निश्चित रूपमा असफल हुन्छ^{१२}। केही अवलोकनकर्ताहरूले साभेदारी वन व्यवस्थापनका प्रारम्भिक छलफलमा यी कुराहरूलाई प्रस्तुत गरेका भए पनि पछि परीक्षण कालमै हुँदा र सिकिएका पाठहरूलाई अपनाउनुभन्दा पहिले नै निर्देशिकाको^{१३} स्वीकृत भए पछि यो अझ स्पष्ट भयो। साभेदारी वन व्यवस्थापन निर्देशिकामा लचकता र स्थानीय रूपमा स्वीकार्य र परिस्कृत (उदाहरणका लागि सामुदायिक वन र साभेदारी वन व्यवस्थापनको समायोजन) साभेदारी वन व्यवस्थापनको स्वरूपलाई विकास गर्ने ठाउँको कमी छ र वन स्रोतहरूलाई स्थानीय सरकारले कसरी व्यवस्थापन गर्न सक्छ भन्ने बारे निर्णय गर्ने कुरामा पूर्णतः जिम्मा लगाएको छैन। यदि विकासको प्रक्रिया बढी विचारशील र कम आदेशात्मक भएको भए, र यदि निर्देशिका नियमावलीका रूपमा परिवर्तनशील रूपले प्रयोग गर्न सकिने र स्थानीय स्तरमा परिस्कृत गर्न सकिने भएको भए अहिलेका केही समस्याहरूलाई टार्न सकिन्थ्यो होला। जे भए पनि, यो लचकताको कमी भए पनि केही साभेदारी वन व्यवस्थापन योजनाले नजिकका उपभोक्ताहरूलाई क्षतिपूर्ति दिने संयन्त्रहरू भित्र्याउन थालेका छन्। उदाहरणका लागि साभेदारी वन व्यवस्थापन निर्देशिकामा कुनै स्पष्ट निर्देशन नभए पनि छेउछाउका क्षेत्रमा गैह्रकाष्ठ वन पैदावरहरूको उत्पादन गरिनु (Ebregt *et al* 2007)।

साभेदारी वन व्यवस्थापन योग्य रणनीति हुन सक्छ कि सक्दैन र कुन हदसम्म हुन सक्छ भन्ने कुराका बारेमा विवादहरू भइरहेका छन्। साभेदारी वन व्यवस्थापनका परीक्षणका अनुभवहरूको विश्लेषणबाट केही महत्वपूर्ण विचारहरू प्रस्तुत हुँदैछन्, यद्यपी तिनीहरूमध्ये धेरै साभेदारी वन व्यवस्थापन योजना तयारीको प्रारम्भिक चरणसँग सम्बन्धित छन्।

पहिलो, साभेदारी वन व्यवस्थापन विकास प्रक्रिया अझ व्यवस्थित हुनुपर्छ र यसका निमित्त धेरै चरणहरू पार गर्नुपर्दछ यस्ता चरणहरू सरोकारवालाहरूको सहमती अनुसार मात्र गरिनुपर्दछ। त्यहाँ साभेदारी वन व्यवस्थापनका बारेमा चेतनाको स्तर कम रहेको हुनाले धेरै उपभोक्ताहरू विशेषतः टाढाका उपभोक्ताहरू, उनीहरूको नाममा त्यहाँ के भइरहेको छ भन्नेबारेमा सचेत छैनन्। यसको अर्को पक्ष भनेको त्यहाँ उपभोक्ताहरू प्रति साभेदारी वन व्यवस्थापन समूह सदस्यहरूको जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व राख्नका लागि कुनै प्रक्रिया रहेको छैन केवल स्थानीय सरकार संरचनाको माध्यमबाट मात्र यो हुने गरेको छ जुन विगत चार वर्ष देखि व्यवहारिक रूपमा निष्क्रिय रहेको छ।

दोस्रो, साभेदारी वन व्यवस्थापन योजना तयारीमा साभेदारी वन व्यवस्थापन समूह निर्माण गर्नु पहिलो काम हुनु पर्दछ जसले गर्दा उपभोक्तामा स्वामित्व सिर्जना गर्नका निम्ति र साभेदारी वन व्यवस्थापन समितिलाई साभेदारी वन व्यवस्थापन समूहप्रति जवाफदेहि बनाउन सकिन्छ। यदि जिल्ला वन कार्यालयबाट नियन्त्रित र निर्देशित भएअनुसार नै समिति निर्माण गरियो भने साभेदारी वन व्यवस्थापनका संस्थाहरू अझै उचित तरिकाले विकसित हुने वातावरण बन्दैन। साभेदारी वन व्यवस्थापन योजनाहरू निर्माणमा समितिले परामर्शदाता नभई विशेष कामका लागि बनेको साभेदारी वन व्यवस्थापन समितिको सहजताबाट वा साभेदारी वन व्यवस्थापन समूहको छलफलबाट समिति चयन गर्न लगाइनु पर्दछ। अन्ततः साभेदारी वन व्यवस्थापन योजना साभेदारी वन व्यवस्थापन समूहबाट नै स्वीकृत हुनुपर्ने र जिल्ला वन समन्वय समितिले यस योजनाले नियम र कानूनहरू तोड्दैन र जिल्ला वन क्षेत्र योजनाभिन्न रहन्छ भन्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई कहाँ र कसरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ भन्ने कुरा र साभेदारी वन व्यवस्थापनको विकासको लागि कोष छुट्याउनका लागि निर्धारण गर्नमा पनि तिनीहरूलाई समावेश गर्नुपर्दछ।

तेस्रो, विकसित साभेदारी वन व्यवस्थापन योजनाहरू वन व्यवस्थापन योजनाको सन्दर्भमा हेर्दा पनि कमजोर देखिन्छन्। सालको पुनर्उत्पादनको अनुमानित समयावधिमा आधारित ७० वर्षको वन व्यवस्थापन चक्रका लागि वनलाई वार्षिक रूपमा साना क्षेत्रमा गरिएको योजनावद्ध विभाजन पनि अव्यवहारिक छ। त्यसैगरी व्यवस्थापनका विभिन्न विकल्पहरूलाई विचार नगरिएको र निश्चित उद्देश्यहरूको प्राप्तिका प्रयाप्त कोसिस नगरिएको जस्तो देखिन्छ। आर्थिक योजनाको पक्ष पनि कमजोर देखिन्छ। यसमा लाग्ने व्यवस्थापन र लगानीका खर्च तथा उत्पादन र आमदानीको विस्तृत अनुमानहरूको आधारमा साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई व्यापारको रूपमा हेरिनुपर्दछ। यो प्रणालीको आर्थिक दिगोपना अहिलेका स्वरूपमा अझै अविकसित र शंकास्पद छ किनकि साभेदारी वन व्यवस्थापन व्यवसायिक नियमहरूको आधारमा स्थापित भएको छैन।

चौथो, यो कार्यक्रमको प्रगति र प्राप्तिको विभिन्न कारकतत्वका आधारमा भिन्न जिल्लामा फरक फरक आएका छन्। स्पष्टरूपमा सवैया साभेदारी वन व्यवस्थापनले सबैभन्दा बढी प्रगति गरेको छ किनकि सरोकारको जिल्ला वन कार्यालय यो प्रक्रियालाई सकारात्मक रूपले मार्गदर्शन गर्न र समर्थन गर्न सक्रिय रहेको थियो। यस उदाहरणले किन अन्य जिल्ला वन कार्यालयहरूले यसरी नै काम गर्न सकेनन् भन्ने प्रश्न उठाउँदछ। तर जिल्ला वन कार्यालयको हस्तक्षेप कम भएको र साभेदारी वन व्यवस्थापन अझ स्वायत्त भएको भए प्रगति अझ धेरै हुन सक्थ्यो होला भनेर पनि तर्क दिन सकिन्छ। जिल्ला वन कार्यालयको सक्रियता भिन्न हुनुमा जिल्ला वन कार्यालय साभेदारी वन व्यवस्थापन समितिको भाग हुनुपर्ने र साभेदारी वन व्यवस्थापनको नियम बनाउने अंग हुनुपर्ने कुरामा भएको द्वन्द्व हुन सक्छ।

पाँचौं, अब सोभै सरोकारवालाहरू र लाभकर्ताहरूलाई साभेदारी वन व्यवस्थापन योजना कार्यान्वयन गर्नका लागि जिम्मेवार बनाउन साभेदारी वन व्यवस्थापन समूह सक्रिय बनीसकेपछि जिल्ला वन कार्यालयमा भएको निर्भरतालाई चाँडै घटाउन थाल्नुपर्दछ। समूहको स्वायत्ततालाई सुनिश्चित गर्न र उनीहरूलाई आफ्नो भूमिका प्रभावकारी ढंगले निर्वाह गर्न सक्ने बनाउन साभेदारी वन व्यवस्थापन समूह र समितिलाई क्षमता विकास गर्नुपर्दछ।

साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई औपचारिक रूपमा वैकल्पिक वन व्यवस्थापनको शैलीको रूपमा स्वीकार गर्नका लागि वन ऐनलाई संशोधन गर्नु पर्छ कि पढेन भनेर सरकारले सोचिरहेको छ । वन मन्त्रालयले BISEP-ST को सहयोगमा भएको साभेदारी वन व्यवस्थापन कार्यभन्दा बाहिर कुनै परामर्श नगरी केही प्रस्तावित संशोधनहरूको विकास गरेको थियो र सन् २००७ मा यिनीहरूलाई साभेदारी वन व्यवस्थापन कार्यशील समूहसँग प्रस्तुत गरेको थियो । जे भए पनि, नीतिका बृहत् समस्याहरूको समाधान नभएसम्म त्यस्ता परिवर्तनहरू रोकिएरहेका छन् ।

सन् २००६ जुनको अन्त्यमा सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपालको दबावमा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले साभेदारी वन व्यवस्थापन निर्देशनहरूलाई हटायो र तात्कालिक साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई नमुना सामुदायिक वनका रूपमा परिवर्तन गर्न मान्यो । करीव एक हप्ता पछि मन्त्रालयले साभेदारी वन व्यवस्थापन समूहको प्रतिनिधिहरू र संसदका तराईका सदस्यहरूले यो निर्णयको विरोध गरे पछि यो निर्णयलाई हटायो । साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई पहिलेकै स्वरूपमा लगियो । २००७ को फेब्रुअरीमा वन मन्त्रालयले थप तीनवटा जिल्लाहरूमा साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई कार्यन्वयन गर्न स्वीकृति दियो: एउटालाई जीविकोपार्जनका लागि तराई वन^{२४} ले सहयोग गर्‍यो र अरू दुईवटालाई पश्चिम तराई भू-परिस्थिति कार्यक्रम^{२५} ले सहयोग गर्‍यो जहाँ साभेदारी वन व्यवस्थापनका बारेमा चेतना बढाउन केही कामहरू पहिले नै सुरु गरिसकिएको थियो ।

सबैभन्दा तात्कालिन कार्य भनेको साभेदारी वन व्यवस्थापनको सन्दर्भमा दुईवटा विरोधाभाषपूर्ण निर्णय गरेर भएको असफलता पछि सन् २००६ को सेप्टेम्बरमा वन मन्त्रालयले बनाएको कार्य-समूह हो । यस समूहका १७ सदस्य रहेको र निम्न बमोजिम कार्य गर्ने अनुमति रहेको थियो: क) नेपालमा वन व्यवस्थापनको प्रजातान्त्रिकरणका लागि नीतिगत, कानुनी, संस्थागत र प्रक्रिया सम्बन्धी सुधारलाई भित्र्याउने; ख) सामुदायिक र साभेदारी वन व्यवस्थापनका सफलता, समस्या र चुनौतीका मूल्यांकनका आधारमा तिनीहरूको व्यवस्थापनका लागि सुझावहरू बुझाउने; र ग) देशमा वन क्षेत्रको पूर्णतः दिगो विकासका लागि समय समयमा अन्य सुझावहरू दिने ।

यो सुझावपत्र अति नै बृहत् भए तापनि कार्यशील समूहले यसलाई तराईको वन व्यवस्थापनमा समाधान गर्नुपर्ने मुख्य प्रारम्भिक कामको रूपमा लिएको छ । धेरै दाताहरूको सहयोगमा^{२६} यसले धेरै खुल्ला परामर्श प्रक्रिया सुरुवात गरिरहेको छ जसले तराईका सरोकारवालाहरूसँग तराई भरी लक्षित समूह छलफल, इच्छित पक्षहरूबाट खुला निवेदन, तात्कालिन लेख, कानूनहरूमा दक्ष विश्लेषण र धेरै कार्यशाला गोष्ठीहरू गर्ने गरेको छ ।

सिक्रिएका पाठहरू

तराईका टुक्रा टुक्रा वन क्षेत्रहरूलाई व्यवस्थित गर्न भिन्न किसिमको सहभागितामक वन व्यवस्थापन शैलीको आवश्यकता भएकोमा पूर्ण सर्वसम्मति भएको अवस्थामा साभेदारी वन व्यवस्थापनका समर्थकहरूले तराईको वनका विविध सरोकारवालाहरूलाई सहभागी गराउन सकेनन् । परिणामस्वरूप, सामुदायिक वन भन्दा फरक साभेदारी वन व्यवस्थापनको स्वामित्व अबै पनि फैलन सकेको छैन (Pokhrel 2005; Bhattarai and Khanal 2005) तराईमा सरोकारवालाहरूले सामुदायिक वन वा राज्यद्वारा व्यवस्थित वनको कुनै पनि विकल्पलाई अस्वीकार

गर्ने भएर नभई नीति र उत्तरगामी तरिकाहरू विकसित भइरहेको अवस्थामा अन्य नीतिहरूको कमीका कारण साभेदारी वन व्यवस्थापनको अवधारणाहरूको जन्म भएको हो भन्ने अनुमान गरिएको छ। सम्बोधन गरिइनु पर्ने तराई वनका आधारभूत समस्याहरूका बारेमा अभै पनि बृहत् सहमति पुग्न सकेको छैन। त्यसैले तराई वनका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई अभै पनि सरोकारवालाहरूबाट उचित संयन्त्रको रूपमा स्वीकार गरिएको छैन। यसले यो प्रक्रिया पर्याप्त मात्रामा सहभागितात्मक र विचारशील नभएको कुराको संकेत दिन्छ।

वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले सरोकारवालाहरूको उचित समावेश वा परामर्श बिना अभ राजनितिज्ञहरूले अधि सार्नु पर्ने नीतिहरूलाई पनि आफैँ अधि सारेर नीति विकास गर्न उन्मुख भइरहेको छ। राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरमा तराई वनको महत्व र विकेन्द्रीकरण तर्फ चलिरहेको प्रक्रियाले सामान्यतया कम्तिमा अर्थ मन्त्रालय र स्थानीय विकास मन्त्रालयलाई नीति निर्माण प्रक्रियामा सहभागी बनाउनु पथ्यो साथै स्थानीय र टाढाका उपभोक्ताहरूलाई समावेश गर्दै सभासदहरू र नागरिक समाज समूहका मानिसहरूमा प्रशस्त र खुला छलफल राख्नुपर्ने थियो। अभ तराई वनको नीति विवादलाई सहजता दिन मन्त्रालय र वन विभाग मध्ये कसले अगुवाइ लिनुपर्दछ भन्ने कुरामा अभै भूमिकाका बारेमा अन्योल रहेको छ।

हालका वर्षहरूमा विशेषगरी जनआन्दोलन र लोकतान्त्रिक सरकारको पुनःस्थापना पछि वनको क्षेत्रमा नीतिगत छलफलको स्तर उच्च भएको छ। उदाहरणका लागि यो लेख लेखिरहेको अवस्थामा (अप्रिल २००६) मा केही सरोकारवालाहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्ने मन्त्रिस्तरको कार्यशील समूहले राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरमा धेरै बैठकहरू, कार्यशाला गोष्ठीहरू राखेर विविध सरोकारवालाहरूबाट मत लिन सुरु गरेको छ। कार्यशील समूहले निर्माण गरिरहेको यो प्रक्रियाले पहिलेभन्दा अभ व्यापक रूपमा परामर्श गर्न खोजिरहेको छ (यद्यपी केही व्यक्तिले कार्यशील समूह समावेशी छैन भनी समीक्षा गरेका छन्)।

साभेदारी वन व्यवस्थापनको अर्को कमजोरी भनेको औपचारिक 'नियमहरू' बनिरहेको अवस्थामा परीक्षण अपूर्ण र भौगोलिक रूपमा प्रतिबन्धित थियो भन्ने हो। साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई प्रथमतः तराईको तीनवटा जिल्लामा मात्र परीक्षण गर्न थालियो र साभेदारी वन व्यवस्थापनमा सहभागी भएकाहरूसँग केही मात्राको परामर्श गरियो। त्यसभन्दा बाहिर रहेका व्यक्तिहरूसँग विभिन्न परिस्थितिमा साभेदारी वन व्यवस्थापनले कसरी कार्य गर्छ भन्ने बारे पर्याप्त मात्रामा परामर्श भएको थिएन। साभेदारी वन व्यवस्थापन नीति प्रथमतः वन मन्त्रालयका कर्मचारीहरूका फाइदाका निम्ति देखा परेको थियो र यसका खर्च र लाभहरूलाई कसरी केन्द्रीय सरकार, स्थानीय सरकार, स्थानीय समुदाय र टाढाका उपभोक्ताहरू बीच बाँड्ने भन्नेबारे किटान गरिएको थियो। माथि छलफल गरिएजसरी नै सामाजिक बनावट, भौगोलिक विभाजन, पहुँच, इतिहास आदिका आधारमा तराईका जिल्लाहरूमा पनि भिन्नता रहेको छ। त्यसैले परीक्षणका लागि जे बनाइएको थियो त्यसबाट अरूहरूले सिक्न र स्थानीय परिस्थिति अनुकुल बनाउनका लागि परीक्षणकै रूपमा राख्नु पर्ने थियो। त्यसैले वन मन्त्रालयले धेरै सरोकारवालाहरूले अपेक्षा गरेअनुसार सम्पूर्ण तराईका लागि उपयोगी हुने कानुनी तरिकाले बाँड्ने 'नियमावली' बनाउनु परेन^{२८}।

साभेदारी वन व्यवस्थापनको समताको पक्ष र टाढाका उपभोक्ताहरूको आवश्यकतालाई पनि सम्बोधन गर्ने हुनाले यसलाई धेरै सरोकारवालाहरूले सराहना गरेका छन्^{१९} । यो बाध्य सहयोगका साथ तीन परीक्षण क्षेत्रमा सुरुवात गरिएको भए तापनि तीन छिमेकी जिल्लाहरूमा साभेदारी वन व्यवस्थापनको योजना स्वतस्फूर्त रूपमा देखा पर्न थाले । साभेदारी वन व्यवस्थापन मार्फत भएपनि तराईको वन स्रोतहरू पाउनका लागि एउटा मौका भएकोले यसमा धेरैले आफ्नो रूचि देखाए भने केहीले साभेदारी वन व्यवस्थापनको माध्यमबाट गैरकानुनी ढंगले फसल काट्ने प्रक्रियालाई रोक्ने र धेरै लाभ व्यक्ति र जिल्लालाई पुऱ्याउने आशा गरे ।

साभेदारी वन व्यवस्थापनका केही व्यक्तिहरूका लागि सामुदायिक वन र साभेदारी वन व्यवस्थापन बीचको विवाद प्रासंगिक लाग्दैन । तात्कालिन साभेदारी वन व्यवस्थापन योजनाहरूमा नजिकका उपभोक्ताहरूले आफ्नो सोभो पहुँच गुमाएकोमा क्षतिपूर्ति पाउने प्रावधान रहेको छ जुन विशेषतः साभेदारी वन व्यवस्थापनको सिमाना भित्र गैह्रकाष्ठ वन पैदावरहरूको उत्पादनबाट गर्ने गरिन्छ । साभेदारी वन व्यवस्थापनले सामुदायिक वनसँग दाँजिनु पर्दैन । सन् २००२ को साभेदारी वन व्यवस्थापन कार्यशील समूहको बैठकमा प्रस्ताव गरिए जसरी नै सँगै काम गर्नको लागि अवसर रहेको छ ।

निर्णयमा र लाभांश बाँडफाँडमा सरकारी नियन्त्रणलाई विरोध नगरेर साभेदारी वन व्यवस्थापन कार्यक्रमले तराईका टुक्रे वन व्यवस्थापनका लागि संकटमय पाठहरू सिक्न पर्ने कुराको संकेत दिएको छ । यसले तराईका टुक्रे वनहरूमा स्थानीय र टाढाका समुदाय, स्थानीय सरकार र केन्द्रीय सरकारलाई समावेश गर्ने कुनै प्रकारको बृहत् संरचनाको आवश्यकता रहेको संकेत गर्दछ । यसले सामुदायिक वन जस्तो एउटा निश्चित प्रकारको सहभागितात्मक वन व्यवस्थापनको शैलीलाई सर्वव्यापी बनाएर विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने अनुमानलाई पनि चुनौती दिन्छ । विशेषगरी तराईमा जहाँ विविध समुदायहरू वन व्यवस्थापनमा साभेदार हुनुपर्दछ ।

१. नेपालको तराई क्षेत्र भनी हिमालयको आधार क्षेत्रमा रहेको तथा गंगा उपमहाद्वीपको समथरभूमी (Gangetic plains) मा अवस्थित जिल्लाहरूलाई भनिन्छ । केन्द्रीय तथ्यांक विभाग (२००५) ले २० वटा जिल्लाहरूलाई तराई भनी विभाजन गरेको छ, यद्यपी यी मध्ये तीन जिल्ला पूर्णतः वा आंशिक रूपमा भित्री तराई हुन् (अर्थात् पहिलो दुईवटा पर्वतीय श्रृंखला (चुरिया र महाभारत) बीचको तर वातावरणीय गुण भने तराईसँग मिल्दो भएको) । तराईका जिल्लाहरू धेरै जसो भाग चुरिया क्षेत्रमा रखिएको छ, जुन वातावरणीय रूपमा संवेदनशील छ र अझै पनि व्यापक मात्रामा वनले परिपूर्ण छ, र केहि जिल्लालाई महाभारत श्रृंखलामा पनि समावेश गरिएको छ ।

२. जनसंख्या तथ्यांक (CBS 2001) का अनुसार तराईका कूल जनसंख्या मध्ये ३८% जनसंख्या २० वटा जिल्लाहरूमा पहाड तथा हिमालीमूलका व्यक्तिहरूको रहेको तथा ६ वटा तराई र भित्री तराईका जिल्लामा भण्डै ५०% पहाड र हिमालबाट आएका व्यक्तिहरू बसोवास रहेको देखाएको छ । तथापी दक्षिणबाट आएको जनसंख्याका बारेमा पर्याप्त मात्रामा विश्लेषण नगरिएको अवस्था छ । तराईमा पनि आदिवासी जनजाति समुदायहरूको जनसंख्या छरिएर रहेको जसलाई कहिलेकाहीँ पहाडका मानिसहरू (पहाडीहरू) बाट छुट्याउनका लागि दक्षिण (भारत) बाट आएका मानिसहरूसँग मिसाइन्छ ।

३. तराई क्षेत्रलाई मधेस पनि भन्ने गरिन्छ, त्यसैले यहाँका परम्परागत बासिन्दाहरूलाई मधेसी भन्ने गरिन्छ। तराईका सबै आदिवासीहरू मधेसी हुन् तर सबै मधेसीहरू आदिवासी होइनन्।
४. उदाहरण, थारूहरू, चेपाङहरू।
५. यो तथ्यांक वनको छायाँक्षेत्रको मात्र हो; यो राष्ट्रिय वनसँग मिल्छ भन्ने जरूरी छैन, न त यसले प्राकृतिक वनको मुख्य क्षेत्रको बाहिरको सानो तिनो विरूवाहरूलाई नै समावेश गरेको छ, जसलाई सामुदायिक वन वा निजी तवरले व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ।
६. यस लेखमा 'नेपाल सरकारलाई' जनाउनका लागि त्यस समयमा प्रयोग भएअनुसार 'श्री पाँचको सरकार' भनिएको हो।
७. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षहरू।
८. तराईमा करीब १८०,००० हेक्टर जग्गा मध्यवर्ती क्षेत्रको रूपमा रहेको छ जुन तराईका पाँचवटा संरक्षण क्षेत्रको वरिपरिका क्षेत्र हो। विस्तृत जानकारीको लागि यस खण्डको *Sharma et al* हेर्नुहोस्।
९. वन ऐन १९९३ धेरै जनाको बुझाइ भन्दा फरक।
१०. भावर भनेको चुरिया पहाडको आधार क्षेत्रको भाग हो, तर पूर्णतः समतल जमिन भने होइन।
११. वन विभाग, नेपालको वन कर्मचारी शान्तामुनी ताम्राकारसँगको व्यक्तिगत वार्तालापबाट।
१२. टाढाका उपभोक्ताहरूलाई समावेश नगरेकोले आउने समस्यालाई धनुषा जिल्लाको हालसालैको घटनाले (अप्रिल २००६) स्पष्टसँग व्याख्या गर्दछ : सामुदायिक वनका उपभोक्ताहरू सा.व.को सुरक्षार्थ पहरा दिइरहेका बेला दक्षिणबाट आएका 'काठ तस्करहरूसँग' जम्काभेट भयो र झडपमा तीन जना मारिए र चार जना गम्भीर रूपमा घाइते भए।
१३. अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा, साभेदारी वन व्यवस्थापनलाई दिइएको वनको व्यवस्थापनमा मुख्य सरोकारवालाहरू बीचको क्रियाशील साभेदारी भनी परिभाषित गरिएको छ, जहाँ मुख्य सरोकारवालाहरू स्थानीय वन उपभोक्ताहरू र राज्य वन विभाग र स्थानीय सरकार, नागरिक समाज समूह र गैरसरकारी संस्थाहरू र निजी संस्था र पहिले 'सामुदायिक वन' वा 'सहभागीमूलक वनको' रूपमा वर्गिकृत गरिएका वन व्यवस्थापन शैलीहरू रहेका छन्। यसैलाई नेपालमा नयाँ समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन र सरोकारवालाको सक्रिय सहकार्यको रूपमा साभेदारी वन व्यवस्थापन परिभाषित गरेको छ जुन नेपालको सामुदायिक वन कार्यक्रम र भारतको संयुक्त वन व्यवस्थापन पद्धति भन्दा फरक प्रकृतिको छ।
१४. गाउँ विकास समिति स्थानीय सरकारको सबैभन्दा तल्लो तहको एकाइ। औसतमा तराई जिल्लाहरू करीब ७० गाविसबाट बनेका छन्। प्रत्येक गाविस औसतमा ९ वडाबाट बनेको हुन्छ जहाँबाट गाविस प्रतिनिधित्वहरू चुनिन्छन्। शहरी क्षेत्रमा नगरपालिकाले त्यसरी नै कार्य गर्छन्।

१५. जिल्ला विकास समिति, स्थानीय सरकारको जिल्ला स्तरको एकाई । यसमा गाविसको समिति र नगरपालिकाको प्रतिनिधिहरू दुबै र समितिले चुनेको र त्यसप्रति जवाफदेहि रहने कार्यकारिणी समिति रहेका हुन्छन् ।
१६. टिम्बर कर्पोरेसन नेपाल (TCN) को रहिआएको सञ्चय र मरेको र मर्न लागेका रूखहरूबाट संकलितले मागलाई पूर्ति गर्न सक्थ्यो भन्ने अनुमानमा ।
१७. चुरीया पहाडको वैकल्पिक नाम सिवालिक हो ।
१८. सन्तोषजनक आधारभूत आवश्यकता; वन स्रोतहरूको दीर्घकालीन प्रयोग; निर्णय तथा लाभांश बाँडफाँडमा सहभागिता; सामाजिक आर्थिक वृद्धि ।
१९. नेदरल्यान्ड सरकारको सहयोग तथा SNV को सल्लाहाकारीय सहयोगबाट ।
२०. हालसालैको अनुसन्धानले धेरै जसो नवलपरासीको DFO को सोच उपभोक्ताहरूले लाभ बाँडफाँडको भाग विपरीत गर्नु पर्ने सोच्छन् ।
२१. तराई सामुदायिक वनमा गरीवी न्यूनीकरण परिणामलाई सुधार्ने बारेमा छलफलका लागि (Bampton and Cammaert 2006) हेर्नुहोस्, यसका धेरै समस्याहरू साभेदारी वन व्यवस्थापनका लागि पनि उपयोगी हुन्छन् ।
२२. महोत्तरीमा प्रस्तावित तीनवटा योजनाहरूले स्पष्ट यो देखाउँछ : करीब २,००० हेक्टर जमिन भएको एउटा क्षेत्रले १२०,००० भन्दा अलि बढी जनसंख्यालाई फाइदा पुऱ्याउँछ (बाँके मर्हा), भने १,००० हेक्टरको अन्य दुईवटा योजनाले अझ धेरै सेवा दिन्छ ।
२३. निर्देशिका भनेको राष्ट्रिय रूपमा बाँध्ने दस्तावेज हो ।
२४. सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ, नेपाल ।
२५. संयुक्त राज्यको अन्तर्राष्ट्रिय विकासका विभाग (DFID) को सहयोगबाट ।
२६. संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP) का साथै अन्य साना साना साभेदारी संस्थाहरू सहित सहकार्यबाट ।
२७. DFID, SNV / SDC .
२८. निर्देशिकाहरूले राष्ट्रिय स्तरमा कानुनी तरिकाले बाँध्ने भए तापनि, त्यसको प्रयोग सबै स्थानमा एकनाशले हुँदैन - किन कि यो वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयका कर्मचारीहरूको सक्रियतामा भर पर्दछ ।
२९. हालकोरिया प्रथमतः सामुदायिक वनमा प्रयोग गरिएको थियो र पछि यो साभेदारी वन व्यवस्थापनमा परिवर्तन हुनका लागि राजनीति र साभेदारी वन व्यवस्थापन तात्कालिन सरकारद्वारा व्यवस्थित वन भन्दा राम्रो मान्न सकिने अवस्थामा दुईवटा मात्र विकल्प रहेको अवस्थामा साभेदारी वन व्यवस्थापन बढी व्यवहारिक देखिनु जस्ता धेरै कारणहरू छन् ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- Adhikari, J., Dhungana H.P. and Dev O.P.** 2007 *State and Forest: a Historical Analysis of Policies Affecting Forest Management in Nepal Terai*. Proceedings from Terai Conference, Kathmandu: Social Sciences Baha, Himal Organisation.
- Agrawal, A.** 2002. Commons Research and Institutional Sustainability. In: E. Ostrum, T. Dietz, N. Dolsak, P.C. Stern, S. Stonich and E.U. Weber (Eds.), *The Drama of the Commons* (pp. 41-85). Washington DC: National Academy Press.
- Bampton, J.F.R.** 2006. Sabaika Aankha Pareko Teraiko Ban (Terai Forest Viewed from all eyes). *Prakritik Sampada* (Natural Resources), 2(4).
- Bampton, J.F.R. and Cammaert, B.** 2006. *How can Timber Rents Better Contribute to Poverty Reduction through Community Forestry in the Terai Region of Nepal?* Paper presented at the International Conference on: Managing Forests for Poverty Reduction: Capturing opportunities in forest harvesting and wood processing. 3rd-6th October 2006, Ho Chi Minh City, Vietnam.
- Bampton, J.F.R., Vickers, B., Rana, B. and Statz, J.** 2004. Community Forestry in the Terai Region of Nepal. In: K.R. Kanel, P. Mathema, B. R. Kandel, D. R. Niraula, A. R. Sharma and M. Gautam (Eds.), *Twenty Five Years of Community Forestry: Proceedings of the Fourth National Workshop on Community Forestry*, Kathmandu: Community Forestry Division, Department of Forest.
- Baral, J.C.** 2002. Depleting Forests, Silent Spectators: Who should Manage Nepal's Terai Forest? *Journal of Forest and Livelihood*, 2(1): 34-40.
- Bhattarai, A. and Khanal, D.R.** 2005. *Communities, Forests and Laws of Nepal: Present State and Challenges*. Kathmandu and Washington DC: Federation of Community Forest Users Nepal, PRO-Public and the Centre for International Environmental Law.
- Bhattarai, B.** 2005a. Obstacles to Terai Forest Management: Government policy 1998. *Hamro Ban Sampada*, 3(2). (Unofficial English Translation).

- Bhattarai, B.** 2005b. Terai Forest Management System: Collaborative Forestry or Community Forestry? *Hamro Ban Sampada*, **3**(1): 40-43. (Unofficial English Translation).
- Bhattarai, B.** 2006. Widening the Gap between Terai and Hill Farmers in Nepal? The Implications of the New Forest Policy 2000. In: S. Mahanty, J. Fox, M. Nurse, P. Stephen and L. McLees (Eds.), *Hanging in the Balance: Equity in Community Based Natural Resource management in Asia*. RECFTC/ East-West Center
- Bista, R.B.** 2000. Forest Management in the Terai, Siwalik and Inner Terai: Present Status of Forestry in Nepal. A paper presented in the national workshop on Management of Terai and Inner Terai Forests, Feb 11-12, 2000, Kathmandu: Nepal Foresters' Association.
- CBS.** 2001. *Census Data*. Kathmandu: Central Bureau of Statistics.
- Dhital, N.** 2006. Successful Practices of Social Inclusion in Charpala CF. *Hamro Ban Sampada*, **4**(1): 29-31 (Unofficial English Translation).
- Egbert, A., Sah, R.N., Paudyal, D., Thapa, Y.B. and Siwakoti, R.S.** 2007. *Collaborative Forest Management in Nepal (Challenges and Prospects)*. BISEPT-ST.
- Hill, I.** 1999. Forest Management in Nepal. Economics and Ecology. *Technical Paper No. 445*, Washington DC: World Bank.
- HMG.** 1993. *Forest Act*. Kathmandu.
- HMG/DoF.** 2005. *Forest Cover Change Analysis of the Terai districts, 1990/91 – 2000/01*. Kathmandu: Department of Forest, Ministry of Forest and Soil Conservation.
- HMG/MFSC.** 1995. *Forest Regulations*. Kathmandu: Ministry of Forest and Soil Conservation.
- HMG/MFSC.** 1996. *Bufferzone Management Regulation*. Kathmandu: Ministry of Forest and Soil Conservation.
- HMG/MFSC.** 2003. *Collaborative Forest Management Directive (2060)*. Kathmandu: Ministry of Forest and Soil Conservation.
- Kanel, K.R.** 2000. *Management of the Terai, Inner Terai and Chure Forest/Resource: A Reflection and Perspective*. A paper presented in the national workshop on the Management of the Terai and Inner Terai Forests, Feb 11-12, 2000, Kathmandu: Nepal Foresters' Association.

- Laubmeir, P. and Warth, H.** 2004. *Restoring Balances – Milestones of the Churia Forest Development Project in Eastern Nepal*. Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH, Eschborn, Germany.
- MFSC.** 2000. *Revised Forestry Sector Policy*. Kathmandu: Ministry of Forest and Soil Conservation.
- MFSC-FECOFUN.** 2006. Joint Press Release. 30th June 2006. Kathmandu
- NORMS.** 2002. *Social Structure, Livelihoods & the Management of Common Pool Resources in Nepal*. Kathmandu: A study commissioned by Overseas Development Group (ODG) for DFID's Renewable Resources Knowledge Strategy Natural Resource Systems Programme.
- Ohja, H.,** 2006a. An Agenda for Democratizing Forestry Sector in Nepal. Prepared for Nepalese Foresters' Discussion Group.
- Ojha, D.P.** 1982. Planned and Spontaneous Land Settlement in Nepal, a Study of Two Terai Settlements in Kanchanpur District. *Ph.D Thesis*, New York: Cornell University.
- Ojha, H.** 2005a. Terai Forest Management and Social Justice: An Analysis of Existing Policy and Practices. *Hamro Ban Sampada*, **3**(2): 1-7 (Unofficial English Translation).
- Ojha, H.** 2005b. Understanding Environmental Governance from Deliberative Democracy Perspective: The Case of Forest Policy Making in Nepal. *Policy-Practice Outlook No. 1*, Kathmandu: ForestAction.
- Ojha, H.** 2006b. Engaging Bourdieu and Habermas to Reframe Forest Governance Debate in Nepalese Terai. *PhD Thesis*. Norwich: School of Development Studies, University of East Anglia.
- Parajuli, D.P and Amatya, S.M.** 2001. Thinning in Natural Forests: an Experience from Nepalgunj Forest Development Project. *Banko Janakari*, **11**(2): 42-43.
- Pesonen, P.** 1994. The Potential of the Natural Forests of the Terai and the New Principles of Forest Management. *FMUDP Working Paper 15*, Kathmandu: Forest Management and Utilization Development Project, HMG/FINNIDA.

- Pesonen, P. and Rautiainen, O.** 1995. A Strategy for Managing Tarai National Forest. *Banko Jankari*, **5**(2): 59-63.
- Pokharel, B.K. and Amatya, S.M.** 2000. Community Forestry Management Issues in the Terai. *Issue Paper 9*, Kathmandu: Joint Technical Review Committee on Community Forestry. Ministry of Forest and Soil Conservation, HMGN.
- Pokharel, R.K.** 2000. *Participatory Community Forestry: An Option for Managing Tarai Forest in Nepal*. A paper presented in the national workshop on: Management of Terai and Inner Terai Forests. Feb 11-12, 2000, Kathmandu: Nepal Foresters' Association.
- Rana, B.** 2004. Understanding Conflicts between Government and Resource Users: A Multi-criteria Analysis of Community Forestry Performance in Saptari District. *MSc Thesis*, The Netherlands: International Institute for Geo-information Science and Earth Observation.
- Sah, R.N., Van Schoubroeck, F.H.J. and Sigdel, H.** 2004. Linking the Forestry Sector Financial System with Local Government Institutions. *Banko Jankari*, **14**(1): 3-12.
- Sapkota, I.P.** 2003. An Assessment of Inter-Group Benefit Sharing of Forest Produces in the Terai Region of Nepal (a Case Study of Shankarnagar Community Forest). *MSc Thesis*, Germany: Dresden University of Technology.
- Shrestha, K.B.** 2000. The problems and Prospects of Community Forestry Development in the Terai Region of Nepal. A paper presented in the national workshop on: Management of Terai and Inner Terai Forests. Feb 11-12, 2000, Kathmandu: Nepal Foresters' Association.
- Shrestha, N.K.** 2001. The Backlash – Recent Policy Changes Undermine User Control of Community Forests in Nepal. *Forests, Trees and People Newsletter*, **44**: 62-65.
- Sigdel, H., Shah, R. and Khanel, K.** 2005. Terai Forest Management: Why and How? *Hamro Ban Sampada*, **3**(2). (Unofficial English Translation)
- Singh KC, H.** 2005. Collaborative Approach in Terai Forestry. *Hamro Ban Sampada*, **3**(1): 3-8, (Unofficial English Translation)

- Skarner, G.** 2000. *Community Forest Management Aspects of the Terai Region of Southern Nepal*. A paper presented in the national workshop on: Management of Terai and Inner Terai Forests. Feb 11-12, 2000, Kathmandu: Nepal Foresters' Association.
- Van Schoubroeck, F.H.J., Sah, R.N. and Sigdel, H.** 2004. Linking the Forestry Sector Financial System with Local Government Institutions. *Banko Janakari*, **14**(1): 3-12.